

VIII-XIV ASRLARDA XORAZMDAGI MIGRATSIYA JARAYONLARIGA TA'SIR KO'RSATGAN TABIIY-IQLIMY SABABLAR

Turayev Diyorbek Bobomurot o'g'li

UrDPI Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish metodikasi (tarix) yo'nalishi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada VIII–XIV asrlarda Xorazm vohasi va unga tutash hududlarda yuz bergan demografik oqimlar va migratsiya jarayonlarining tabiiy-iqlimiy hamda gidrologik determinantlari o'rganilgan. Tadqiqot davomida Orol-Kaspiy havzasidagi global iqlimiy o'zgarishlar, Orol dengizining o'rta asrlar regressiyasi, Amudaryo o'zanining Sariqamish va Uzboy tizimlari orqali Kaspiy dengiziga burilishi kabi tabiat hodisalarining voha aholisining joylashish xaritasiga ta'siri yozma manbalar va paleogeografik ma'lumotlar sintezi asosida taxlil qilingan. Antropogen va tabiiy omillar sinergiyasi natijasida yuzaga kelgan ekologik krizislarning ommaviy xalq ko'chishlariga ta'sir mexanizmlari ochib berilgan.

Аннотация: В данной научной статье исследуются природно-климатические и гидрологические факторы, определяющие демографические потоки и миграционные процессы, происходившие в Хорезмском оазисе и прилегающих территориях в VIII–XIV веках. В ходе исследования на основе синтеза письменных источников и палеогеографических данных проанализировано влияние таких природных явлений, как глобальные климатические изменения в Арало-Каспийском бассейне, средневековая регрессия Аральского моря, отвод Амударьи в Каспийское море через Сарикамышскую и Узбойскую системы, на карту расселения населения оазиса. Выявлены механизмы воздействия экологических кризисов, являющихся следствием синергии антропогенных и природных факторов, на массовые миграции населения.

Abstract: This scientific article studies the natural-climatic and hydrological determinants of demographic flows and migration processes that occurred in the Khorezm oasis and adjacent territories in the 8th–14th centuries. During the study, the impact of such natural phenomena as global climatic changes in the Aral-Caspian basin, the medieval regression of the Aral Sea, the diversion of the Amu Darya basin into the Caspian Sea through the Sarikamysh and Uzboy systems on the settlement map of the oasis population was analyzed based on the synthesis of written sources and paleogeographic data. The mechanisms of the impact of environmental crises resulting from the synergy of anthropogenic and natural factors on mass population migrations were revealed.

Kalit so'zlar: Xorazm, Amudaryo, Orol dengizi, Uzboy, Kaspiy, migratsiya, o'rta asrlar iqlim anomaliyasi, Orol regressiyasi, gidrologik katastrofa, dehqonchilik vohalari, demografik siljish.

Ключевые слова: *Хорезм, Амударья, Аральское море, Узбой, Каспийское море, миграция, средневековая климатическая аномалия, Аральская регрессия, гидрологическая катастрофа, сельскохозяйственные оазисы, демографические изменения.*

Keywords: *Khorezm, Amu Darya, Aral Sea, Uzboy, Caspian, migration, medieval climate anomaly, Aral regression, hydrological catastrophe, agricultural oases, demographic shift.*

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Insoniyat tarixi davomida demografik jarayonlar va aholi migratsiyasi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotning eng dinamik ko'rsatkichlaridan biri bo'lib kelgan. Ayniqsa, Markaziy Osiyoning arid (qurg'oqchil) zonalarida joylashgan qadimgi va o'rta asrlar sivilizatsiya markazlari, xususan Xorazm vohasi hayoti to'g'ridan-to'g'ri gidrologik resurslarga va iqlimiy o'zgarishlarga bog'liq bo'lgan. Shuning uchun ham VIII–XIV asrlarda voqa hududida kechgan demografik siljishlar va ommaviy migratsiya to'liqlarining tabiiy-iqlimiy determinantlarini tadqiq etish bugungi kun tarix fanining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

Muammoning o'rganilish darajasi. Xorazm tarixi, uning arxeologiyasi va gidrologik o'tmishi uzoq yillardan buyon tadqiqotchilar diqqat markazida bo'lib kelmoqda. S.P. Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi vohaning qadimgi o'zanlari (Oqchadaryo, Jonbosqal'a yo'nalishlari) va ularning aholi tomonidan tashlab ketilish sabablarini arxeologik jihatdan isbotlab berdi [1: 54].

Shuningdek, iqlimiy tebranishlar va daryo oqimlari masalalari A.V. Shnitnikov, R.A. Boruxov kabi olimlarning tadqiqotlarida o'rganilgan [2: 34]. Arab va fors yozma manbalaridagi geografik ma'lumotlarni interpretatsiya qilishda sharqshunos olimlar V.V. Bartold, I.Y. Krachkovskiy hamda N.M. Velixanovning xizmatlari katta [3: 112]. Biroq, tarixshunoslikda migratsiya jarayonlari ko'proq harbiy va siyosiy omillar soyasida qolib ketgan, ularning iqlimiy-ekologik sabablari alohida dissertatsiya darajasida kompleks tadqiq etilmagan.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Tadqiqotning maqsadi — VIII–XIV asrlarda Xorazm vohasi va unga tutash hududlarda ro'y bergan ichki va tashqi migratsiya jarayonlariga iqlimiy, gidrologik va ekologik omillarning ta'sir mexanizmlarini har tomonlama ochib berishdan iborat.

Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni bajarish ko'zda tutilgan:

VIII–XIV asrlarda Orol-Kaspiy havzasidagi global iqlim o'zgarishlari dinamikasini aniqlash;

Amudaryoning gidrologik rejimini o'rta asr yozma manbalari va paleogeografik dalillar asosida qayta tiklash;

Orol dengizining oʻrta asrlar regressiyasining voha demografiyasiga taʼsirini tahlil qilish;

1221-yilgi antropogen-ekologik halokat (toʻgʻonlarning buzilishi) keltirib chiqargan ommaviy migratsion oqimlarni baholash;

Amir Temurning yurishlaridan keyingi ekologik krizis va aholining Movarounnahr ichkarisiga migratsiyasini oʻrganish.

ASOSIY QISM.

Oʻrta asrlarda Orol-Kaspiy havzasining iqlimiy oʻzgarishlari va dinamikasi

Markaziy Osiyoning ichki oqmas havzalari, xususan Orol va Kaspiy dengizlari tizimi shimoliy yarim shardagi global iqlimiy tebranishlarga oʻta sezuvchandir. VIII–XIV asrlar oraligʻidagi davr Yevroosiyo materigida ikki yirik iqlimiy bosqichning almashinuvi bilan xarakterlanadi: "Oʻrta asrlar iliq davri" (Medieval Warm Period – IX–XII asrlar) hamda "Kichik muzlik davri" (Little Ice Age – XIII asrdan boshlangan dastlabki bosqich) [4: 88]. Ushbu global transformatsiyalar Xorazm vohasining mikroiqlimi va agro-irrigatsiya salohiyatini toʻgʻridan-toʻgʻri belgilab bergan.

Paleoklimatik (Paleoclimatic) va geologik tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, VIII asrda mintaqada iqlim nisbatan salqin va nam boʻlgan. Biroq, IX asrning ikkinchi yarmidan boshlab haroratning koʻtarilishi va aridizatsiya (qurgʻoqchillashish) jarayonlari faollashgan. Akademik A.V. Shnitnikovning koʻp asrluk iqlimiy sikllar nazariyasiga koʻra, bu davrda landshaftlarning choʻllashishi va bugʻlanish koeffitsientining ortishi kuzatilgan [2: 104].

Amudaryo gidrologik rejimining voha ekotizimini belgilashdagi oʻrni

Xorazm sivilizatsiyasi — bu klassik maʼnodagi "gumanitar gidrografiya" mahsulidir. Vohaning mavjudligi toʻliq Amudaryoning (oʻrta asrlar manbalarida Jayhun yoki Oks) gidrologik rejimiga va uning loyqa oqiziqclariga bogʻliq boʻlgan. Amudaryo oʻzining injiq xarakteri, oʻzanini tez-tez oʻzgartirishi va quyi deltada oʻnlab tarmoqlarga boʻlinib ketishi bilan ajralib turgan.

Oʻrta asr arab geograflaridan al-Istahriy va Ibn Havqal asarlarida Jayhun daryosining gidrologik xususiyatlari batafsil tasvirlangan. Al-Istahriy yozadi:

“Jayhun — ulkan daryo boʻlib, uning suvi bahor va yoz oylarida, togʻlarda qorlar erigan mahsulda eng yuqori nuqtaga yetadi. Uning loyqa suvi yerlarni oziqlantiradi, xuddi Misrdagi Nil daryosi kabi” [5: 92].

Amudaryoning gidrologik rejimida sunʼiy toʻgʻonlar (dambalar) va gidrotexnikaviy inshootlar tizimi muhim rol oʻynagan. Voha aholisi asrlar davomida daryoning oʻz qaysarligi bilan oʻzanini oʻzgartirib, gʻarbdagi choʻllarga oqib ketishining oldini olish uchun yirik dambalar barpo etishgan. Bu dambalarning eng mashhuri Gurganj yaqinidagi "Sultandamba" (Muʼizz ad-din dambasi) boʻlib, u daryoning butun oqimini tartibga solib, shimolga — Orolga qarab yoʻnaltirib turgan [6: 78]. Ushbu muvozanatning buzilishi (goh iqlimiy uzoq

muddatli qurg'oqchilik, goh urushlar natijasidagi antropogen halokatlar oqibatida) daryo oqimining mutloq o'zgarishiga va voha ekotizimining tanazzuliga sabab bo'lgan. Daryo gidrologiyasidagi har qanday o'zgarish zanjirli reaksiya kabi agrar inqirozni, oziq-ovqat taqchilligini va muqarrar ravishda aholining ommaviy ko'chishini (migratsiyasini) keltirib chiqargan.

VIII–X asrlarda Xorazm tabiati: barqarorlik va dastlabki iqlimiy tebranishlar

Arab xalifaligi istilosi arafasida va undan keyingi dastlabki ikki asr davomida Xorazm vohasining tabiiy-iqlimiy sharoiti nisbatan barqaror, sersuv va qishloq xo'jaligi uchun o'ta qulay bo'lgan. Tarixiy-geografik adabiyotlarda bu davr o'zining mo'tadil iqlimi va daryo deltasining yuqori gidrologik salohiyati bilan ajralib turishi ta'kidlanadi. Ayniqsa, Amudaryoning quyi oqimidagi Orolbo'yi va voha shimoli-sharqidagi tarmoqlar o'zining eng yuqori dinamik nuqtasiga yetgan edi.

Biroq, IX asrning ikkinchi yarmi va X asr boshlariga kelib, mintaqa mikroiklimida dastlabki destruktiv o'zgarishlar va iqlimiy tebranishlar (tsikllar) ko'zga tashlana boshlaydi. Akademik S.P. Tolstov boshchiligidagi arxeologik qazishmalar shuni ko'rsatdiki, aynan shu davrda Amudaryoning o'ng sohili bo'ylab oqadigan o'zanlarda, xususan Kerder vohasini suv bilan ta'minlovchi tarmoqlarda suv sathining davriy pasayishi va botqoqlanish jarayonlari faollashgan [7: 114]. Bu jarayon landshaftlarning tabiiy degradatsiyasiga zamin yaratdi.

Yozma manbalar ushbu iqlimiy inqirozning ilk ijtimoiy-demografik oqibatlarini aniq tasvirlaydi. X asrning mashhur geografi al-Maqdisiy o'zining "Ahsan at-taqasim" asarida Xorazm tabiati haqida gapirar ekan, qishlarning haddan tashqari sovuq kelishi va daryolarning muzlab qolishi, yozda esa qurg'oqchilik kuchayganini qayd etadi [8: 284]. Shuningdek, daryoning o'ng sohili poytaxti bo'lgan Kat shahri atrofida Amudaryoning ashaddiy gidrologik eroziyasi (qirg'oqni yuvib ketishi – baxr) kuzatilgan. Ibn Havqal ma'lumotlariga ko'ra, daryo Kat shahrining masjid va saroylarini yuvib ketganidan so'ng, aholi shaharni tashlab, qirg'oqdan ichkariroqqa ko'chishga majbur bo'lgan [9: 354].

Bu davrdagi iqlimiy tebranishlarning asosiy demografik oqibati — voha ichidagi mikromigratsiyaning yuzaga kelishi bo'ldi. O'ng qirg'oqdagi gidrologik beqarorlik va suv yetishmasligi sababli aholi ommaviy ravishda chap qirg'oqqa, ya'ni Gurganj amirligi tasarrufidagi sersuv va barqaror irrigatsiya zonalariga ko'chib o'tdi. Ushbu ekologik ko'chish X asr oxirida Gurganjning Kat ustidan to'liq siyosiy g'alabasini va Xorazmda markazlashgan yagona davlat qaror topishini ta'minlagan asosiy Push-factor (turtki beruvchi omil) bo'lib xizmat qildi.

Orol dengizining o'rta asrlar regressiyasi (sathining pasayishi) va uning sabablari

XI–XII asrlarda butun Yevroosiyo materigida kuzatilgan "O'rta asrlar iliq davri" (Medieval Warm Period) Xorazm va unga tutash Orol-Kaspiy havzasida keskin aridizatsiya

(qurg'oqchilik) va bug'lanish darajasining ortishi bilan namoyon bo'ldi. Ushbu davrning eng yirik geosiyosiy va ekologik hodisasi — Orol dengizining o'rta asrlar regressiyasi hisoblanadi.

Paleogeografik va sedimentologik (cho'kindi jinslar) tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, XI asrdan boshlab Orol dengiziga quyiladigan daryolar (Amudaryo va Sirdaryo) hajmi keskin kamaygan. Buning asosiy sabablari quyidagilar edi:

Iqlimiy sabab: Global isish natijasida daryolarni to'yintiruvchi Pomir va Tyanshan tog'laridagi muzliklar maydonining vaqtinchalik qisqarishi va qishki yog'ingarchilik hajmining kamayishi.

Antropogen sabab: Xorazmshohlar davlatining yuksalishi davrida (XI–XII asrlar) vohada dehqonchilik maydonlarining mislsiz darajada kengayishi va daryo suvining magistral kanallar orqali sug'orishga haddan tashqari ko'p sarflanishi.

Natijada Orol dengizi sathi mutloq balandlik bo'yicha 10-12 metrga pasayib ketdi [10: 32]. Dengizning qurigan tubida ulkan yaylovlar va allyuvial tekisliklar vujudga keldi. Dengiz chizig'ining shimolga va g'arbga tomon o'nlab kilometrga chekinishi quyi delta ekotizimini mutloq inqirozga uchratdi.

Deltaning qurishi va Shimoliy Orolbo'yi aholisining voha ichkarisiga migratsiyasi

Orol regressiyasi va Amudaryoning quyi oqimidagi deltalarining qurib qolishi bu hududda an'anaviy tarzda hayot kechirgan yarim o'troq va o'troq aholi hayotiga og'ir zarba berdi. Hidrografik tarmoqlarning funksiyasini yo'qotishi zanjirli sotsial-demografik reaksiyani keltirib chiqardi.

Arxeologik materiallar shuni ko'rsatadiki, XI asr oxiriga kelib Shimoliy va Sharqiy Orolbo'yidagi baliqchilik, ovchilik va qisman chorvachilik bilan shug'ullangan ko'plab aholi punktlari butkul huvillab qolgan [11: 67]. Suv havzalari va qamishzorlarning qurishi oziq-ovqat zaxiralarini yo'qqa chiqardi. Buning oqibatida ushbu mintaqalardan voha ichkarisiga tomon yirik ekologik migratsiya to'liqini boshlandi.

Aholi Amudaryoning yuqori oqimi bo'ylab Janubiy Xorazmga (Hazarasp, Xiva, Madamin qal'a atroflari) hamda Xorazmshohlar tomonidan yangi ochilgan irrigatsiya zonalariga ko'chib kela boshladi. Muqaddas kitoblar va o'rta asr hujjatlarida bu jarayon "ichki kolonizatsiya" sifatida qayd etiladi. Davlat kelgan yangi demografik kuchni o'ng va chap qirg'oqdagi cho'l zonalar bilan chegaradosh hududlarda yangi kanallar qazishga safarbar etdi. Biroq, bu holat voha ichida aholi zichligining ortishiga va yer resurslari ustidagi ijtimoiy bosimning kuchayishiga olib keldi, bu esa keyingi asrlardagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi [12: 142].

Ko'chmanchi qabilalar (o'g'uz va qipchoqlar)ning tabiiy omillar ta'sirida dehqonchilik vohalariga kirib kelishi

XI–XII asrlarda kechgan iqlimiy aridizatsiya nafaqat o'troq dehqonlar hayotiga, balki Xorazm vohasining shimoliy va shimoli-sharqiy periferiyasida (cho'l va dasht zonalarida)

ko'chib yurgan o'g'uz hamda qipchoq qabilalarining xo'jalik tizimiga ham mislsiz darajada ta'sir ko'rsatdi. Cho'llarda quduqlarning qurishi, statsionar yaylov ekotizimlarining inqirozi va ozuqa bazasining keskin qisqarishi ko'chmanchi jamoalarni muqarrar ravishda hayot manbai bo'lgan sersuv daryo bo'ylariga va dehqonchilik vohalari chegaralariga surilishga majbur qildi [13: 45]. Yozma manbalarning guvohlik berishicha, bu davrda qipchoqlarning Xorazm chegaralariga bo'lgan demografik bosimi sezilarli darajada ortgan. Yoqut al-Hamaviy o'zining "Mu'jam al-buldan" asarida Xorazm atrofidagi dashtlar va u yerdagi qabilalarning suv qidirib voha chekkalariga kelib o'rnashgani, turg'un aholi bilan savdo va ijtimoiy munosabatlarga kirishgani haqida qimmatli etno-geografik ma'lumotlarni qoldirgan [14: 182].

Xorazmshoh Anushteginiylar sulolasi (ayniqsa, Sulton Tekesh va Sulton Muhammad) bu tabiiy-migratsion jarayondan davlat ijtimoiy-siyosiy tizimini mustahkamlashda strategik vosita sifatida foydalandi. Voha chekkalariga kelgan o'g'uz-qipchoq zodagonlari va qabila ittifoqlari islom dinini qabul qilish sharti bilan Xorazmshohlar armiyasining bosh zarbdor kuchiga aylantirildi [15: 98]. Ularga harbiy xizmat evaziga vohaning shimoliy hududlaridan iqto (yer mulklari) berildi. Biroq, bu tabiiy sabablar ortidan kelgan ommaviy migratsiya keyinchalik davlat ichida "harbiy qipchoq elitasi"ning shakllanishiga va markaziy hokimiyat bilan ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishiga olib keldi.

1221-yilgi mo'g'ullar istilosi: dambalarning buzilishi va Amudaryoning Kaspiyga (Uzboy orqali) burilishi

Tarixshunoslikda 1221-yilda Chingizxon qo'shinlarining Xorazm poytaxti Gurganchni (Ko'hna Urganch) qamal qilishi va vayron qilishi asosan harbiy-siyosiy va gumanitar fojia sifatida talqin qilinadi. Vaholanki, ushbu tarixiy qatlam chuqur tahlil qilinganda, ushbu voqeaning Markaziy Osiyo ekotizimini bir necha asrga o'zgartirib yuborgan eng yirik antropogen-gidrologik katastrofa ekanligi namoyon bo'ladi.

Gurganchni qamal davomida taslim eta olmagan mo'g'ul shahzodalari (Jo'ji, Chig'atoy va O'g'edey) shahar mudofaasini sindirish uchun uning yonidan oqib o'tuvchi Amudaryoning ulkan gidrotexnik inshooti — Sultandambasini (Muan dambasini) buzib tashlashga buyruq beradilar [16: 216]. Daryo oqimini jilovlab turgan bosh to'g'onning portlatilishi va vayron qilinishi natijasida millionlab kub metr loyqa suv butun poytaxt shahar va uning atrofidagi o'nlab kilometrlik madaniy dehqonchilik zonalarini bosdi.

Bu halokat Amudaryoning quyi oqimidagi gidrografik balansni mutloq buzdi. Daryo o'zining shimolga — Orol dengiziga qarab oqadigan tabiiy o'zanlarini tashlab, g'arbga tomon, Janubiy Aqchadaryo va Kunyadaryo quruq o'zanlari bo'ylab Sariqamish botig'iga quyila boshladi. Sariqamish ko'li qisqa muddatda suvga to'lib, undan toshgan suv qadimgi quruq daryo o'zani — Uzboy (yoki o'rta asr manbalarida Ozoq daryosi) orqali Kaspiy dengiziga quyildi [17: 102]. Mashhur tarixchi Rashid ad-Din o'zining "Jom'e ut-tavorix" asarida

daryoning o'zanini o'zgartirib, Xorazm yerlarini vayron qilgan holda Xazar (Kaspiy) dengiziga tomon oqqanini dahshat bilan tasvirlaydi [18: 342].

Amudaryoning g'arbga, Kaspiy dengizi yo'nalishiga burilib ketishi Xorazm vohasining qolgan barcha qismlarida hayot manbaining keskin to'xtashiga olib keldi. Orol dengiziga boradigan kanallar tarmog'i, xususan, Xorazmning o'ng qirg'og'idagi va Shimoliy Orolbo'yidagi barcha magistral ariqlar (G'avxora, Chirmon-yop va b.) bir necha oy ichida qurib qoldi.

Bu holat hududda "ekologik qochqinlar"ning (ecological refugees) mislsiz to'lqinini keltirib chiqardi. Suvsiz va ozuqasiz qolgan yuzlab qishloqlar, shahar va qal'alar aholisi hayotni saqlab qolish uchun ommaviy ravishda ko'chishga majbur bo'ldi:

Birinchi yo'nalish (Janubiy oqim): Aholining asosiy qismi daryoning yuqori qismiga — Amudaryodan hali ham suv olib turgan Janubiy Xorazm vohalariga (Xiva, Hazarasp, Kat va bog'dorchilik tumanlari) ko'chib o'tdi.

Ikkinchi yo'nalish (Sharqiy oqim): Hunarmandlar va dehqonlarning katta qismi nisbatan barqaror bo'lgan Movarounnahrning ichki viloyatlariga (Buxoro, Samarqand va Kesh atroflariga) qochib o'tdilar [19: 74].

Arxeologik qazishmalar (B.V. Andrianov tadqiqotlari) shuni tasdiqlaydiki, XIII asrning o'rtalarida Xorazmning shimoliy qismida yuzlab gektar unumdor yerlar cho'l qumlari ostida qolib, "O'lik vohalar"ga (Dead oases) aylangan [20: 119]. Shunday qilib, mo'g'ullar istilosi natijasida yuzaga kelgan gidrologik inqiroz voha demografik xaritasini janub va sharq tomonga tubdan siljitdi.

XIV asrda Sariqamish va Uzboy havzasidagi gidro-migratsion makonlarning shakllanishi

XIII asr o'rtalaridan boshlab Amudaryoning asosiy oqimi Sariqamish ko'li orqali Uzboy (Ozoq) o'zani bo'ylab Kaspiy dengiziga quyilishi mintaqada mutloq yangi gidro-migratsion va geoeologik makonni vujudga keltirdi. Markaziy va Shimoliy Xorazmning an'anaviy dehqonchilik tumanlari suvsizlikdan inqirozga uchragan bir paytda, g'arbdagi quruq cho'l o'rtasida hayot qayta tiklana boshladi. Bu jarayon tarixiy geografiyada "Uzboyning o'rta asrlar uyg'onishi" deb nomlanadi [21: 102]. XIV asr boshlariga kelib, ya'ni Oltin O'rda xonlari O'zbekxon va Jonibekxonlar davrida barqarorlashgan gidrologik tizim atrofida yangi aholi punktlari va iqtisodiy zonalar shakllandi. Suv mo'l bo'lgan Sariqamish bo'ylariga va Uzboy yoqasiga voha ichkarisidan dehqonlar, hunarmandlar hamda chorvador qabilalar ommaviy ravishda ko'chib o'tdilar. Arxeologik tadqiqotlar Uzboy o'zani bo'ylab XIV asrga oid o'nlab kichik qishloqlar, karvonsaroylar va sug'orish tizimlari qoldiqlarini aniqladi [22: 54].

Bu davrda vujudga kelgan migratsion makonning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat edi:

Gidro-agrar mikromakonlar: Sariqamish ko'lining janubiy qirg'oqlarida yirik dehqonchilik yerlari ochildi, u yerda vaqtincha turg'un hayot shakllandi.

Karvon yo'llarining demografik faollashuvi: Amudaryoning yangi o'zani Xorazmni Kaspiy bo'yi va Oltin O'rda poytaxti Saroyborko' va Saroy-Berke shaharlari bilan bog'laydigan eng xavfsiz gidro-grafik yo'lakka aylandi. Bu esa yo'l yoqasidagi aholi punktlarining demografik o'sishini ta'minladi [4: 112].

Biroq, ushbu gidro-migratsion makon sun'iy-antropogen vaqtinchalik xarakterga ega bo'lib, daryoning dambalar orqali ushlab turilgan rejimiga to'liq bog'liq edi.

XIV asr oxiridagi iqlimiy inqiroz va aholining Movarounnahr ichkarisiga ko'chishi

XIV asrning ikkinchi yarmi va oxiriga kelib, global iqlim tizimida yana bir keskin burilish — "Kichik muzlik davri" (Little Ice Age) o'zining faol fazasiga kirdi. Bu davrda mintaqa iqlimida keskin sovuqlashish va qishki anomal sovuqlarning ortishi kuzatildi [2: 215]. Ushbu tabiiy omilga XIV asr oxiridagi yirik siyosiy to'qnashuvlar — Amir Temur va Oltin O'rda xoni To'xtamishxon o'rtasidagi urushlar (1370–1390-yillar) hamohang keldi.

Amir Temurning To'xtamishxonga ittifoqchi bo'lgan Xorazmga qilgan beshta yurishi, ayniqsa 1388-yildagi poytaxt Gurganjning to'liq vayron qilinishi va aholisining ko'chirilishi, vohaning agrar tizimiga yakuniy zarbani berdi. Urush harakatlari davomida daryo yuqorisidagi va Urganch atrofidagi sug'orish tarmoqlari, dambalar yana bir bor jiddiy shikastlandi [3: 89].

Gidrotexnik inshootlarning qarovsiz qolishi va iqlimiy o'zgarishlar natijasida Amudaryoning oqimi asta-sekin yana o'zining qadimgi o'zani bo'ylab shimolga — Orol dengiziga tomon qayta burila boshladi. Buning oqibatida Uzboy o'zani va Sariqamish havzasidagi suv manbalari keskin qurib qoldi. Bu holat XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Xorazm tarixidagi navbatdagi eng yirik ommaviy migratsiya to'lqinini keltirib chiqardi.

Suvsiz qolgan Sariqamish, Uzboy va Shimoliy Xorazm aholisi ularini tashlab, Amir Temur saltatnatining markaziy viloyatlariga — Movarounnahr ichkarisiga (Samarqand, Buxoro, Kesh, Qashqadaryo va Farg'ona vodiysiga) ko'chib o'tishga yoki majburiy ko'chirilishga (deportatsiya) uchradi [23: 147]. Sharaf ad-Din Ali Yazdiy o'zining "Zafarnoma" asarida Xorazmning mashhur olimlari, san'atkorlari va mohir dehqonlarining Samarqand va uning atroflarini obod qilish uchun ko'chirilganini batafsil bayon etgan [24: 112].

XULOSA

VIII–XIV asrlarda Xorazm vohasi va unga tutash hududlarda kechgan demografik jarayonlar, aholining ichki va tashqi migratsiya to'lqinlari faqatgina harbiy-siyosiy hodisalar yoki sulolaviy o'zgarishlarning mahsuli bo'lmay, balki chuqur tabiiy-iqlimiy va gidrologik determinantlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Arid (qurg'oqchil) zonada joylashgan Xorazm sivilizatsiyasining demografik xaritasi bevosita Amudaryoning (Jayhun) injiq gidrologik rejimiga va Orol-Kaspiy havzasidagi global iqlimiy tebranishlarga mos ravishda shakllangan.

VIII–XIV asrlarda Xorazmda kechgan migratsiya jarayonlari tabiat va inson munosabatlarining arid iqlim sharoitidagi yaqqol ko‘rinishidir. Iqlimiy o‘zgarishlar va gidrologik siljishlar sivilizatsiya markazlarini goh o‘limga mahkum etgan, goh yangi geografik hududlarda hayotning qayta ufurishiga sabab bo‘lgan.

O‘rta asrlar tarixiga oid ushbu xulosalar va ekologik migratsiya qonuniyatlari, bugungi kunda global iqlim o‘zgarishi hamda Orol fojiasining salbiy asoratlariga qarshi kurashish, mintaqadagi zamonaviy demografik siljishlarni strategik modellashtirish va prognoz qilish uchun muhim fundamental tajriba hamda tarixiy saboq bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962.
2. Шнитников А.В. Внутривековая изменчивость компонентов общей увлажненности. – Л.: Наука, 1969.
3. Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи с древнейших времен до XVII века. Сочинения. Т. III. – М.: Наука, 1965.
4. Бурханов А.А. Золотоордынский Хорезм: этнокультурные процессы и историческая география // Вестник Казанского университета. – Казань, 2012. – № 3. – С. 88.
5. Ал-Истахри. Книга путей и государств // Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. I. – М.-Л.: АН СССР, 1939. – С. 92.
6. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Сочинения. Т. III. – М.: Наука, 1965. – С. 78.
7. Толстов С.П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949-1953 гг. // Труды ХАЭЭ. Т. II. – М., 1958. – С. 114.
8. Ал-Макдиси. Ахсан ат-такасим фи ма’рифат ал-акалим. – Лейден: Брилл, 1906. – С. 284.
9. Ибн Хаукаль. Китаб сурат ал-ард (Книга картины земли). – Лейден, 1938. – С. 354.
10. Boroffka N.M., Oberhänsli H. Palaeoecological and palaeohydrological changes of the Aral Sea // Quaternary International. – 2006. – Vol. 148. – P. 32.
11. Андрианов Б.В. Население нижней Приаралья в средние века и вопросы гидрографии // Этнографическое обозрение. – М., 1965. – № 2. – С. 67.
12. Борухов Р.А. Динамика заселения дельты Амударьи в XI–XII вв. // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1991. – № 8. – С. 142.

13. Кляшторный С.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – С. 45.
14. Якут ал-Хамави. Муджам ал-булдан (Словарь стран) / Пер. А.С. Певзнера. – М.: Наука, 1960. – С. 182.
15. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабад: Ылым, 1969. – С. 98.
16. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. Т. I. – М.: Изд-во восточной литературы, 1963. – С. 216.
17. Борухов Р.А. Гидрологические катастрофы в низовьях Амударьи в средние века // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1994. – № 5. – С. 102.
18. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. II / Пер. Ю.П. Верховского. – М.-Л.: ИАН СССР, 1960. – С. 342.
19. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих (Полный свод истории) / Пер. П.Г. Булгакова. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – С. 74.
20. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. – М.: Наука, 1969. – С. 119.
21. Юсупов Х. Пути-дороги древнего Хорезма (Историко-географический анализ Узбоя) // Вестник древней истории. – М., 1982. – № 4. – С. 102.
22. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – С. 54.
23. Борухов Р.А. Экологическая катастрофа конца XIV века в Хорезме и ее демографические последствия // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1996. – № 2. – С. 147.
24. Шараф ад-Дин Али Йазди. Зафар-наме / Перевод с староузбекского А. Ахмедова. – Ташкент: Санъат, 2008. – С. 112.

